

– Режим доступа: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700225>. – Дата доступа: 23.01.2022.

3. Хопкинс, К. Реклама. Научный подход [Электронный ресурс] / К. Хопкинс. – Режим доступа: <https://studfile.net/preview/1099598/>. – Дата доступа: 23.01.2022.

Н. Я. Кошкіна

саіскальнік кафедры беларускага мовазнаўства
філалагічнага факультэта БДУ

ЛЕКСІЧНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У «СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ» І. НАСОВІЧА (1870)

Фразеалагізмы – шматпланавы навуковы аб’ект. Іх вывучэнне дазваляе вырашыць шэраг важных і складаных тэарэтычных пытанняў, якія датычаць значных адзінак мовы ў цэлым, сфарміраваць вывады адносна ментальных характарыстык пэўнага этнасу і спецыфікі іх моўнага адлюстравання. Пералічаныя навуковыя кірункі набываюць яшчэ большую актуальнасць пры разглядзе фразеалагізмаў у гістарычным аспекце, які, нягледзячы на значныя набыткі беларускай фразеалагічнай навукі, на сённяшні дзень застаецца адным з найменш даследаваных. Асабліва навукова значным падаецца аналіз такой з’явы, як варыянтнасць фразеалагічных адзінак (далей – ФА) на розных этапах гістарычнага развіцця⁵, паколькі пры гэтым з’яўляецца магчымасць атрымаць аб’ектыўнае ўяўленне пра вытокі сучаснай фразеалогіі, прасачыць шляхі і заканамернасці яе фарміравання.

Аб’ектам увагі ў артыкуле будуць фразеалагічныя варыянты, зафіксаваныя ў беларускай мове канца XIX ст., г. зн. на тым этапе, калі закладваліся нарматыўныя асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

⁵ На важнасць такога даследчага аспекта ў беларускай лінгвістыцы ўказвае, напрыклад, І. М. Хлусевіч [8].

Зыходзячы са спецыфікі тагачаснага беларускага нарматворчага працэсу, даследаванне нарматыўных з’яў у мове (і фразеалогіі ў прыватнасці) данага перыяду магчымае амаль выключна ў ходзе вывучэння суадносін паняццяў **норма і варыянтнасць**. Прычына гэтага ў тым, што для беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. указаныя паняцці не проціпастаўляюцца, бо ў варыянтнасці выразна выступаў стан тагачаснага моўнага дынамічнага развіцця [4, с. 14] і «менавіта ў межах варыянтнага поля адбываліся найважнейшыя працэсы, звязаныя з пачатковым перыядам станаўлення і развіцця новай беларускай літаратурнай мовы, з выпрацоўкай функцыянальных стыляў і нацыянальных нормаў» [4, с. 3].

Крыніцай фактычнага матэрыялу для аналізу паслужыў «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча (1870) [5] – унікальны лексікаграфічны помнік XIX стагоддзя, які да нашых дзён з’яўляецца неацэнным практычным дапаможнікам, крыніцай шматлікіх філалагічных даследаванняў, сродкам захавання моўнай нацыянальнай традыцыі, адлюстроўвае развіццё самой нацыі і яе духоўнага складу, грамадскага ладу, навукі і мастацтва на канкрэтным гістарычным этапе. У цэлым, як сцвярджаюць навукоўцы-фразеалагі, у «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча налічваецца каля трох тысяч фразеалагізмаў, большасць з якіх адзінкі парэміялагічнага тыпу (прыказкі і прымаўкі), уведзеныя ў ілюстрацыйную частку слоўнікавых артыкулаў [3]. Факталагічная база нашага даследавання ўключае прыкладна 10 % ад гэтай колькасці.

У межах такой лінгвістычнай праблемы як фразеалагічная варыянтнасць адным з важнейшых пытанняў з’яўляецца адрозненне варыянтаў ФА ад сінанімаў. У лінгвістыцы за амаль паўсотгадовую гісторыю даследавання з’явы варыянтнасці [7] сфармулявана шмат азначэнняў паняццяў **варыянтнасць / сінанімія** і **фразеалагічная варыянтнасць / сінанімія** ў прыватнасці. Мы ў сваім даследаванні будзем прытрымлівацца азначэнняў і крытэрыяў адрознення варыянтных і сінанімічных адносін у фразеалогіі, якія падаюцца нам найбольш адпаведнымі спецыфіцы разглядаемага фактычнага матэрыялу. Фразеалагічнымі варыянтамі намі будуць лічыцца адзінкі, якія, маючы аднолькавы сэнс, у структурных адносінах паказваюць мінімальную розніцу, часам у выглядзе аднаго кампанента [6, с. 161]. Пры размежаванні з’яў варыянтнасці і сінаніміі ў фразеалогіі будзе ўлічвацца, што **фразеалагічныя**

сінонімы адрозніваюцца такімі кампанентамі кананатыўнага аспекта значэння, як вобразнасць, інтэнсіўнасць, эматыўная ацэначнасць, а таксама функцыянальна-стылістычнай прыналежнасцю. **Фразеалагічныя** ж **варыянты** вызначаюцца тым, што, маючы аднолькавы сэнс, у структурных адносінах паказваюць мінімальную розніцу, часам у выглядзе аднаго кампанента [6, с. 161].

Найбольш інфарматыўнымі сярод варыянтаў з'яўляюцца лексічныя – адзінкі, якія адрозніваюцца асобнымі кампанентамі, пры гэтым захоўваецца рознаўзроўневая тоеснасць і агульнае значэнне ФА, а адрозныя кампаненты ў іх складзе выступаюць як цалкам узаемазамяняльныя.

У «Слоўніку» І. І. Насовіча ўтрымліваецца цэлы шэраг паказальных радоў варыянтных ФА падобнага тыпу.

Некаторыя з іх уключаюць вялікую колькасць элементаў. Так, шматчленнымі з'яўляюцца наступныя варыянтныя ланцужкі:

- ФА для перадачы значэння ‘пра стан змучанасці чым-н., затлумленасці’:

ЗАГЛОМОЖЖОНЫЙ. Затемненный. *Моя голова загломожжона розными толками вашими*⁶.

ЗАКЛУМЛЕННЫЙ. Одурѣлый. *Моя голова заклумлена вашимъ крикомъ.*

ЗАПЛУТАННЫЙ. Омраченный. *Ходзиць, якъ заплутанный. Заплутаная голова твоя!*

ЗАТУМАНЕННЫЙ. Омраченный. *Моя голова отъ себе, отъ говорокъ твоихъ затуманена.*

МОРОЧЕННЫЙ. Омраченный. *Мороченая твоя голова, куды ты лѣзшишь?*

- ФА для перадачы значэння ‘стрымлівацца, каб не сказаць лішняга, непатрэбнага’:

ПОВЗДЗЕРЖИВ. Исподоволь удерживать, пріостанавливать. *Повзддерживай, повзддержи ты свой языкъ.*

СУДЗЕРЖИВАЦЬ. Воздерживать отъ чего. *Суддерживай твой языкъ.*

⁶ Тут і далей лексемы, іх тлумачэнне, прыклады ўжывання ў складзе ФА падаюцца ў арыгінальным пісьмовым афармленні са «Слоўніка» І. І. Насовіча з указаннем рэстравага слова.

УЦИНАЦЬ. Уцяць, утнуць. Урубать, урѣзывать. *Уцинай кончики. Утни свой языкъ.*

УЦИШИВАЦЬ. Усмирять. *Уцишь свой языкъ*, кабъ лишняго не мововъ.

ПОСКРОМИЦЬ. Усмирить. *Поскромь свой языкъ.*

УЩЕМИЦЬ. Ущемиць языкъ свой, значить – Вмѣшаться въ сплетни, въ ссору и неприятный разговоръ. *И ты тутъ ущемила языкъ свой.*

ВОСТРЫЙ. Жестокій, язвительный. *Вострыя слова. Уйми свой вострый языкъ.*

ЗАКУСАЦЬ. Кусать, прикусывать. *Закусай, закуси свой языкъ;* (перен. значить Придерживай, удержи свой языкъ).

- ФА для перадачы значэння ‘міжвольна выказаць нешта патаемнае; прагаварыцца’:

ВЫБУРКНУЦЬ. Высказать что либо тайное, или неприятное. *Выбуркнешъ часомъ слово, потымъ не вернешъ.*

ВЫХАВКНУЦЬ. перен. Неосторожно высказать тайну. *Выхавкнувъ слово, уже не вернешъ.*

БУРКАЦЬ. въ знач. дѣйств. Сказать. Буркнуць грубое слово. *Буркнувъ слово, да ужо не вернешъ.*

ВЫМОВЛЕНЬЙ, прич. стр. отъ д. глагола Вымовиць. Выговоренный. *Вымовленаго слова не вернешъ;*

- ФА для перадачы значэння ‘пра нешта складанае, цяжкае для выканання’:

ЛАТВО, нар. въ знач. безл. Удобно. *Латво сказаць, да не латво здзѣлаць. (Погов.)*

ЛЁГКО, нар. Легко, можно. *Сказаць-то гето лёгко, да не здѣлаць!*

ЛЪГА, гл. безл. Легко, лъзя, можно. *Сказаць-то лъга, да якъ-то здзѣлаць?*

Некоторыя ФА дэманструюць не такую разгалінаваную варыянтнасць і фіксуюцца ў выглядзе варыянтных пар:

- ФА для перадачы значэння ‘надакучваць папрокамі, здзеклівымі словамі’:

ВЫБИРАЦЬ ВОЧИ. Надоѣдать насмѣшками. *За цебе мнѣ выбираюць, выбрали вочи.*

ВЫПСТРИКИВАЦЬ. Ставить на видъ; колоть глаза упреками. *Усё выпстрикиваець мнѣ вочи моею неўдачею. Выпстрикавъ вочи ему невѣстою.*

- ФА для перадачы значэння ‘пачаць дрэнна бачыць, аслабець зрокам’:

ПРИГЛѢДЗИЦЬЦА. Ослабѣть зрѣніемъ. *Вочи мое приглѣдзились ужо.*

ПРИСЛѢПИЦЬ. Притупить зрѣніе. *Вочи прислѣпиевъ, глѣдзючи, ци скоро ты пригѣдзѣшь.*

- ФА для перадачы значэння ‘ўтаропіцца ў што-н.’:

СТОВБНѢМЪ. Подобно столбу, неподвижно. *Стовбнѣмъ вочи стали.*

СТОВПОМЪ. То же, что Стовбнѣмъ въ обоихъ знач. *Стовпомъ вочи поставивъ.*

- ФА для перадачы значэння ‘праводзіць час без карысці’:

БАЙДЫ БИЦЬ. Быть празднымъ, праздношататься. Баклуши бить. Байда. *Ты тутъ только байдъ бьешъ.*

БРИНДЫ БИЦЬ. *Баклуши бить*; букв. играя пальцемъ по губамъ производить: бринь-бринь.

- ФА для перадачы значэння ‘пастаянна знаходзіцца ў цяжкіх абставінах’:

БИЦЦА. Представлять себя бѣднымъ, бѣдствовать. *Вѣкъ цѣлый бѣмся, бѣдимся, зарабатываючи на кусокъ хлѣба.*

БѢДОВАЦЬ. Бѣдствовать, горевать. *Цѣлый вѣкъ бѣдуемъ.*

Адзначаюцца выпадкі комплекснай лексічнай варыянтнасці, калі вар’іруюцца некалькі кампанетаў у складзе ФА. Напрыклад, фразеалагізмы са значэннем ‘прачынацца’, ‘пачынаць разумець сапраўднае становішча чаго-н.’ зафіксаваныя з варыянтнымі дзеясловамі ў складзе фразеалагізма (*процерци, пролупиць*), а таксама са шматлікімі словаўжываннямі для абазначэння паняцця ‘вочы чалавека’ (*бакулы, баньки, бачелки, болонки, бѣлки, бѣльмы, вочки, зерки, ляльки, щелки, ямки*):

БАКУЛЫ. Глаза. Говорится шутливо или презрительно. *Пролупи свое бакулы.*

БАНЬКИ. перен. Глаза. *Протри свое баньки, кабы видзѣли лѣти.*

БАЧЕЛКИ. Глаза: говорится презрительно. *Пролупи свое бачелки.*

БОЛОНКА. переносно. Глаза. *Протри свое болонки, коли не бачишь.*

БЪЛКИ. перен. Глаза, говорится презрительно, какъ и Бѣльмы. *Пролупи свое **бѣлки**, дакъ и ўвидишиъ.*

БѢЛЬМЫ. Глаза. Говорится укоризненно. *Ци пролупивъ только **бѣльмы**, заразь и гъсць давай.*

ЗЕРКИ. Глаза. Только пролупивъ **зерки**, да й за хлѣбъ, не помолившись Богу.

ЛЯЛЬКИ. перен. Глаза. *Протри свое **ляльки**, дакъ и ўвидишиъ.*

ЩЕЛКИ. перен. Глаза. *Только **щелки** пролупивъ, а ужю дай ему гъсць.*

ЯМКИ. перен. Глаза, говорится презрительно. *Пролупи ты свое **ямки**. Ци тобѣ **ямки** залетило, што ты не бачишиъ?*

Падобная сітуацыя назіраецца ў дачыненні ФА для перадачы значэння ‘пэрашкаджаць выкананню, здзяйсненню чаго-н.’, які зафіксаваны ў такіх версіях:

ЗАМЪСКА. Препятствіе, замѣшательство. Въ гетомъ дзѣлѣ ёнъ *замѣску здѣлавъ* намъ.

ЗАМЪХА. Препятствіе. *Замѣху здѣлали* въ сватовствѣ.

ЗАПИНАННЕ. Препятствіе. *Не дзѣлай мнѣ запинання* въ веселлю.

МИТРЕНЖЕННЕ. Задерживаніе, препятствіе. *Не дзѣлай* намъ *митренження* въ гетомъ.

МОРОКАНИНА. Замедленіе, замедливающее препятствіе. Ни въ томъ ни въ сѣмъ сядзимъ за гетою *мороканиною*. *Мороканину* намъ *здѣлавъ*.

ПЕРЕБИВКА. Перебиваніе, препятствіе. *Перебивку здѣлали* мнѣ въ сватовствѣ.

ПЕРЕКАЗА. Препятствіе. Сл. Казиць. Великую *переказу* мнѣ въ гетомъ *здѣлавъ*. Ёнъ мнѣ на *переказѣ* ставъ.

ПЕРЕПОНА. Препона, препятствіе. Ты мнѣ великую въ гетомъ *дзѣлаешъ перепону*.

ПЕРЕРИВКА. Препятствіе. *Переривку* мнѣ въ рабоцѣ *дзѣлаешъ*.

ПЕРЕЧКА. Препятствіе. *Не дзѣлай* мнѣ въ гетомъ *перечки*.

ПЕРЕШКОДА. Препятствіе. *Перешкоду* мнѣ *дзѣлаешъ* въ моемъ замѣрѣ.

ПРЕСЪЧКА. Препятствіе, препона. Въ гетомъ дзѣлѣ ты мнѣ *пресъчку* *дзѣлаешъ*.

ПРЕШКОДА. Препятствіе. *Прешкоду* мнѣ *дзѣлаецъ* ёнъ въ женитбѣ.

ПЕРВА. Прерывание, препятствие, остановка. Въ работѣ *прерву* мнѣ *чинишь*.

СПОНА. Препятствие, препона. Ниякей *споны не чинице* имѣ, нехай ѣдучь.

Найчасцей, як відаць, нязменнымі ў складзе ФА застаюцца так званыя апорныя кампаненты, а падлягаюць субстытуцыі кампаненты, якія навукоўцы азначаюць як незамацаваныя.

Наяўнасць вялікай колькасці фразеалагічных варыянтных пар і разгалінаваных радоў, зафіксаваных у слоўніку І. І. Насовіча, і іх адначасовае прадуктыўнае суіснаванне ў сістэме мовы на пэўным сінхронным зрэзе пацвярджаюць меркаванні навукоўцаў, згодна з якімі «варыянтнасць з’яўляецца абавязковай прыметай фразеалагічных адзінак, якая не выключае, а, наадварот, падмацоўвае іх катэгорыяльную прымету – устойлівасць» [9, с. 144].

Для разумення нарматыўнай эвалюцыі паказальным можа быць аналіз таго, якія з варыянтаў, прадстаўленых у «Слоўніку» І. І. Насовіча, захавалі ўжывальнасць у фразеалагічнай сістэме сучаснай беларускай мовы. Для такога параўнання быў выкарыстаны двухтомны «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» І. Я. Лепешава [2], які на сённяшні дзень з’яўляецца найбольш поўным нармалізаваным зборам сучаснага беларускага фразеалагічнага матэрыялу. Згодна з данымі гэтага выдання, напрыклад, на сённяшні дзень ужывальнымі з’яўляюцца наступныя ФА:

- *замарочаная галава* – ‘пра стан таго, хто не можа разумна разважаць’. Акрамя таго, шэраг фразеалагізмаў прэзентуе адпаведны працэс: *адурыць, (за)дурыць, затлуміць, надурыць, замарочыць, зачмурыць*) *галаву* – ‘страшэнна надакучыць чым-н.; заблытаць каго-н., пазбавіць здольнасці разумна разважаць’;

- *праглынуць язык* – ‘перастаць гаварыць, змоўкнуць’; ужываюцца таксама ФА *прыкусіць язык, прышчаміць язык*;

- *лёгка сказаць* – ‘ужываецца, каб падкрэсліць асабліваю важнасць, складанасць чаго-небудзь’;

- *выбіраць вочы* – ‘вельмі здэкліва дакараць’; ужывальная таксама ФА *выядаць вочы*;

- *біць байдзі* – ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; ужывальныя і ФА *біць бібікі, біць лынды, біць тылылы*;

● *праціраць (працерці) вочы* – ‘дапамагаць зразумець сапраўднае становішча, рабіць відавочнай праўду аб чым-, кім-н.’; ужывальныя таксама *ФА развязаць (развязаць) вочы; адкрываць вочы*.

Як вынікае з праведзенага супастаўлення складу суадносных варыянтных радоў у «Слоўніку» І. І. Насовіча і фразеалагічным слоўніку І. Я. Лепешава, некаторыя ФА, зафіксаваныя ў лексікаграфічнай крыніцы ХІХ ст., не маюць аналагаў у сучаснай мове, асобныя фраземы развілі новыя варыянтныя ланцужкі, а большасць варыянтных радоў зменшылі колькасць членаў, прадэманстраваўшы зніжэнне разнастайнасці на карысць нарматыўнага адзінства.

У цэлым аналіз прэзентатыўнай выбаркі фразеалагічных адзінак са «Слоўніка беларускай мовы» І. І. Насовіча паказаў надзвычай багатую варыянтнасць у фразеалагічнай сістэме беларускай мовы ХІХ ст. Разнастайнасць спосабаў перадачы інфармацыі, закадаванай у фразеалагічных адзінках, можна лічыць станоўчай адзнакай, якая характарызуе высокі ментальны ўзровень пэўнага этнасу і ўзровень развіцця адпаведнай моўнай сістэмы. У дачыненні нарматыўнага станаўлення наяўнасць вялікай колькасці альтэрнатыўных фразаварыянтаў сведчыць, што «з усіх этапаў моўнага планавання корпуса (выбар нормы, кадыфікацыя, устанаўленне кадыфікаванай нормы, удасканаленне і далейшая распрацоўка) перыяд ХІХ – пачатку ХХ ст. у беларускай літаратурнай мове быў часам выбару нормы (normselection)» [1, с. 30]. На пазнейшых этапах моўнай гісторыі з агульнай фразеалагічнай базы, адлюстраванай у «Слоўніку» І. І. Насовіча, былі селектыўна адабраны і замацаваны ў сучаснай фразеалогіі найбольш жыццяздольныя адзінкі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Гапоненка, І. А. Спецыфіка нормы беларускай літаратурнай мовы ХІХ – пачатку ХХ ст. / І. А. Гапоненка // Веснік БДУ. – Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2012. – № 3. – С. 25–32.

2. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1993. – Т. 1. – 590 с.; Т. 2. – 607 с.

3. Лепешаў, І. Я. Фразеалагізмы ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча / І. Я. Лепешаў, Г. Б. Хіхол // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1989. – № 2. – С. 99–105.
4. Мова «Нашай Нівы» (1906–1915). Варыянтнасць. Сінанімія / Пад рэд. д-ра філ. навук, праф. В. П. Лемцюговай. – Мінск: Белар. нав., 2005. – 303 с.
5. Насовіч, І. Слоўнік беларускай мовы / І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. (Факсімільнае выд. «Словаря бѣлорускаго нарѣчія». Спб., 1870).
6. Сеидова, Н. О разграничении синонимии и вариативности в области фразеологических единиц / Н. Сеидова // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». – 2015. – № 1 (9). – С. 160–163. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://phil.duan.edu.ua/images/PDF/2015/1/24.pdf>. – Дата доступа: 10.02.2021.
7. Федуленкова, Т. Н. Фразеологическая вариантность как лингвистическая проблема / Т. Н. Федуленкова // Вестник ОГУ. – 2005. – № 4. Приложение «Гуманитарные науки». – С. 62–69. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://vestnik.osu.ru/2005_4_1/11.pdf. – Дата доступа: 17.02.2021.
8. Хлусевіч, І. М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / І. М. Хлусевіч; пад рэд. праф. І. Я. Лепешава. – Гродна: ГрДУ, 2002. – 100 с.
9. Эмирова, А. М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: монография / А. М. Эмирова. – Симферополь: ООО «Издательство “Научный мир”», 2020. – 228 с.